BEOGRADSKA MODERNA ARHITEKTURA

CIKLUS PREDAVANJA ODRŽAN NA KOLARČEVOM NARODNOM UNIVERZITETU

Nastavljajući svoj rad na upoznavanju javnosti o arhitektonskim i urbanističkim kretanjima kod nas, Kolarčev narodni univerzitet je organizovao i ciklus predavanja o nosiocima beogradske moderne arhitekture. Predavanja su održana od 6. marta do aprila 1978. i bila su posvećena petorici stvaraoca:

- *arh. Nikoli Dobroviću (predavač, arh. Ranko Radović)*
- *arh. Milanu Zlokoviću (predavač, arh. Momčilo Pavlović)*
- *arh. Momčilu Belobrku (predavač, arh. Mihajlo Mitrović)*
- *arh. Branislavu Kojiću (predavač, arh. Zoran Petrović) i*
- *arh. Dragiši Braškovanu (predavač, arh. Branislav Stojanović).*

Dosledno dosadanjoj saradnji u zajedničkim nastojanjima, časopis »Urbanizam Beograda« objavljuje i ovaj ciklus predavanja. Vredno je reći da je ranije objavljivanje predavanja iz arhitektonsko-urbanističkih ciklusa Kolarčevog univerziteta postizalo željeni rezultat. Kao odraz toga došlo je i više predloga za objavljivanje ovoga ciklusa predavanja. Jedan od njih je — da se sva predavanja objave u jednom, posebnom, tematskom broju časopisa »Urbanizam Beograda«; drugi je — da se predavanja pripreme, u saradnji dveju redakcija (»Urbanizam Beograda« i »Arhitekture urbanizma«) i objave u časopisu »Arhitektura urbanizma«. Naravno, prisutna je i praksa Kolarčevog univerziteta — da štampa ciklus u okviru svojih edicija.

Ne isključujući razne mogućnosti korišćenja ovih predavanja — za sada nastavljamo sa dosadanjom praksom: sa objavljivanjem pojedinih predavanja u redovnim brojevima časopisa. Ocenjeno je da poseban broj nebi mogao da se ostvari u ovoj godini zbog već utvrđenih priprema za ovogodišnje brojeve »Urbanizma Beograda«. Časopis »Arhitektura urbanizam« ima takođe svoje koncepcije i planirani raspored materijala za objavljivanje.

Da ovde pomenemo i sledeći motiv zbog čega naš časopis sa sve većim angažovanjem piše o pojedinim nosiocima beogradskog urbanizma i arhitekture — to je naime ODNOS ČASOPISA PREMA GRADITELJIMA BEOGRADA; imamo i stalnu rubriku »Graditelji Beograda«. Za sada nastojimo da objavljujemo što više napisa o graditeljima kojih više nema (a to nisu samo arhitekti i urbanisti, već su i brojni nosioci materijalnog rasta grada i iz drugih struktura).

Ovo pak nije i isključiv stav (da ne pišemo i o živim graditeljima Beograda) — to činimo, evo i donošenjem predavanja o arh. Branislavu Kojiću i arh. Momčilu Belobrku.

Zbog vremenski različitog dobijanja napisa od predavača, nećemo se strogo držati redosleda kojim su predavanja održavana.

Zahvaljujemo se autorima-predavačima, Kolarčevog narodnog univerziteta i svima koji su sa nama sarađivali na ovome poslu.

Momčilo Pavlović, dipl. inž. arh.

ŽIVOT I DELO ARHITEKTE MILANA ZLOKOVIĆA

Ako bi pokušali označiti ličnost koja je svojim delom i uticajem, u najvećoj meri odredila tokove savremene arhitekture u Srbiji, onda bi to, uz sva ograničenja, mogao biti pre svih ostalih, arhitekta Milan Zloković. Za njega, neiscrpnog entuzijastu, strastvenog zaljubljenika arhitekture, umetnosti i neumornog teoretičara — istraživača, koji svojim delom snažno utiče na modernu Jugoslovensku arhitekturu, možemo bez dvoumljenja reći da pripada generaciji vrhunskih tvoraca savremene srpske arhitekture između dva rata.

U biću prof. Zlokovića, skladno je otelovljen spoj umetničkog temperamenta, ljubav prema čistoj harmoniji prostornih proporcija i poezija brojeva.

Rođen je u Trstu 1898. godine, gde je završio realnu gimnaziju, a zatim započeo studije na Visokoj tehničkoj školi u Gracu. Mobilisan je 1916. godine u bivšu Austrijsku vojsku gde je sticajem okolnosti ostao do kraja Prvog svetskog rata. Jednom prilikom slušao sam njegova kazivanja; — da je u tom haosu i ratnom očaju, snagom sopstvenog duha našao neku vrstu filo-

zofije — životnog oslonca, baveći se proučavanjem egzaktnih problema iz oblasti matematike. Ovo navodi na prisustvo prirodnog afiniteta i ljubavi za matematičku misao i njegov realan pogled na svet.

Po završetku rata, emigrirao je iz Trsta, ne želeći da primi italijansko državljanstvo i došao u Beograd, gde se upisuje na Tehničku školu — otsek za arhitekturu. Diplomirao je 1921. godine. Studira kod naših profesora — veterana: Dragutina Đorđevića, Andre Stefanovića, Nikole Nestorovića, Petra Bajalovića i drugih koji su od eklektike XIX veka, stigli do bečke secesije, doduše malo prekasno, da bi se ubrzo, i nje odrekli i uplivali u vode klasicizma i drugih eklektičkih pravaca.

Neposredno posle sticanja diplome, na osnovu postignutih rezultata, ličnih kvaliteta i odgovarajuće preporuke Tehničke škole, Zloković odlazi kao stipendista Francuske republike i Ministarstva prosvete SHS na dvogodišnje usavršavanje u Pariz. Prve kontakte uspostavlja sa profesorima Godefroy-om (Godfraj-om) i Freynet-om (Frejne-om) u Ecole Superieure des Arts, interesujući se, pre svega, za probleme iz oblasti projektovanja. Istovremeno, njegovo interesovanje je okrenuto i prema istraživanjima iz vizantijske i naše srednjovekovne arhitekture i umetnosti. Ova saznanja dopunjuje slušajući predavanja na Sorbone i Ecole des Hautes Etudes. Neiscrpna radoznalost njegovog duha i velika ljubav, naročito, prema slikarstvu, nalaze svoje zadovoljenje u aktivnostima na Academie de la Grande Chaumiere, radeći na kursu aktnog crtanja. Tu otkriva svu lepotu ljudskog tela što će, verujemo, biti, jedan od inspirativnih motiva za buduća antropometijska istraživanja i stotine lakih, lepršavih crteža, nastalih u časovima ležerne opuštenosti.

U vreme svog boravka u Parizu, sarađuje sa arh. Auburtin-om (Obirten-om) na međunarodnom konkursnom projektu za urbanistički plan grada Beograda i dobija drugu nagradu.

Studije i boravak u Parizu imali su nesumnjivog uticaja na obogaćivanju njihovih saznanja i formiranju subjektivnih pogleda na svet arhitekture. Međutim, koliko se Zloković, već tada mogao orijentisati na modernu arhitekturu, u cvatu njenog nastojanja, nije moguće sasvim tačno proceniti. Ali je verovatna predpostavka da je njegov duh neumornog istraživača već tada bio »inficiran« modernim pogledima na umetnost uopšte, i arhitekturu, posebno.

Vratio se u Beograd 1923. godine i nakon izvesnog vremena, postavljen za asistenta na Katedri za projektovanje javnih zgrada Arhitektonskog odseka. Od tada, njegova naučno-pedagoška i graditeljska aktivnost traju neprekidno, na fakultetu i javnom životu.

Tih godina Beograd se oporavljao od velikih razaranja jednog dugotrajnog rata, preživljavajući istovremeno snažni demografski priliv, koji po pravilu, donosi sobom mnoge ekonomske i socijalno-društvene probleme. U takvoj klimi kontraverznih htenja, napora i nezdravih odnosa, arhitektura Beograda preživljava trenutke velikih nedoumica i prihvata najrazličitije uticaje arhitektonske bezizražajnosti. U to vreme, na tu temu, arh. S. Vidaković, možda sa dozom naglašenog skepticizma piše: »Beogradske poratne gradevine, predstavljaju jedan nesistematičan konglomerat stilova, od poluvizantijskog pa do baroka, i renesans — stila i najnovijeg modernističkog, koji često dolazi do kubističke besmislenosti.

Očigledno da se prva poratna decenija beogradske arhitekture može smatrati razdobljem predominantnog eklekticizma, idejne zbrke i naglašene krize stvaralačkog duha u sferi arhitektonskog izraza. Ovom stanju stvari, treba sigurno dodati i prisustvo potpune zasićenosti tradicionalnih i konzervativnih shvatanja umetnosti i arhitekture. Izgleda, da se jedini izlaz otvarao u ponovnom učenju elementarne sintakse, počev od njenih osnovnih značenja. Ne treba zaboraviti da su svi kreatori novog — modernog, istovremeno destruktivci i da se kreativna sinteza rada samo iz konflikta teze i antiteze.

U tim trenutcima Zloković je bio jedan od retkih stvaraoca, koji insistira na konkretnosti sprege između funkcionalne logike i kreativne forme, kao osnove moderne arhitekture. Pri tom on prihvata permanentnost stvaralačkog invencionizma, oslobođenog svake eklektične zablude ili bilo kakvog predmetnog ograničenja. Upravo stoga, Zloković se iz današnje kritičke perspektive otkriva kao anticipator i preteča čitavog niza, u ovom trenutku, aktuelnih pojava.

Ličnost takvog duhovnog i intelektualnog formata, pridružuje svoje oduševljenje, već 1928. godine, grupi mladih entuzijasta, boraca za modernu arhitekturu Beograda i Srbije.

U danima mukotropne borbe koji predstoje, protivu konzervativnog tradicionalizma, primitivizma i neznanja, koji se nerado povlače, Zloković nesebično, tada, i kroz ceo svoj život daje svoj stvaralački doprinos kao teoretičar, pedagog i graditelj.

Njegovi pisani radovi **»Stara i nova shvatanja«**, Arhitektura, Ljubljana 1932. g.; **»O stremljenjima u novoj arhitekturi«** Stavba, Prag, 1933. g.; **»Glavna obeležja savremene arhitekture«**, Smena, Beograd, 1938. g., jasno i nedvosmisleno ističu njegovo neslaganje da se ponovo kreira jedan stil, inspirisan elementima jedne druge epohe. Zloković podiže svoj glas protiv nespontane aplikacije ornamentalnih oblika i ocenjuje ih kao svojevrsni

apsurd besmisla, kao neku vrstu podvale. Za njega je ponovo oživljavanje monumenta iz ranije epohe, nedostatak duhovne snage, elementarne aktuelnosti i one pripadnosti svom vremenu koja fundamentalno karakteriše svako umetničko delo.

Njegovi pisani članci, studije i referati na mnogobrojnim kongresima, koje će objaviti ili iskazati, tokom celog života pokrivaju ne mali broj značajnih oblasti arhitektonske problematike i interesovanja.

Zadržavajući hronologiju izlaganja, ukoliko nam to uspe, ističemo najpre radove iz predratnog perioda, inspirisane ljubavlju i interesovanjem za naše kulturno nasleđe. Smisao Zlokovićevih nastojanja u toj sferi mogli bismo sažeto definisati; sve značajne arhitektonske vrednosti treba zaštititi i sačuvati kao materijalno blago umetničkog i arhitektonskog izraza proteklih kultura. Jer, ove vrednosti mogu imati utilitaran i naučni karakter. One nam pružaju mogućnost da ih reaktiviramo i steknemo nova saznanja o životu, kulturi, umetnosti i neimarstvu tog vremena.
Već 1925. god. u »Starinaru« objavljen je prvi rad iz ove oblasti: **»Stare crkve iz Prespe i Ohrida«.** Zatim slede: **»Problemi unutrašnjeg zaliva Boke Kotorske«** Pomorski Lojd, 1935. g. **»Gradačka crkva, zadužbina kraljice Jelene«** Glasnik srpskog naučnog društva, Beograd, 1936. g. **»O građenju na primorju«** Pomorski Lojd, 1936. g. **»Gradanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti«** Spomenica SANA-a 1953. g. i niz drugih.

Posebno poglavlje izuzetno značajnih teoretskih istraživanja koja je Zloković objavio, vezana su za oblast arhitektonske kompozicije i modularne koordinacije mera u procesu projektovanja i građenja. Logičan i racionalan u rasuđivanju, eruditarnog duha, bogat idejama i praksom, plodan u iskazivanju, zauzima u toj oblasti, možda još nedovoljno naglašeno, jedno od vodećih mesta, ne samo u našoj sredini, već mnogo šire.

Bavljenje antropometrijskom analitikom i modularno-kompozicionim proporcijama, predstavlja kod Zlokovića kontinualan proces. U svojim radovima on često podvlači značaj istraživanja arhitekture prošlosti. Njegovi radovi iz te oblasti otkrivaju, na primer, po prvi put u nauci smisao antičkih proporcijskih šestara, kao i njihovu pravu upotrebnu vrednost. Nešto kasnije, u analitičkoj formi pruža nam dokaze o vezi Vinjolinih modularnih brojeva sa zakonima proporcionalne podele. Boraveći na tlu Korčulanskih kamenara, otkriva viševekovnu modularnu koordinaciju mera, zasnovanu na modulu od pola mletačke stope. Korčulanskim istraživanjima Zloković nas indikativno upozorava na potrebu da se merenja arhitekture prošlosti, moraju meriti merama tog vremena, a ne današnjim metrom. Stečena saznanja i

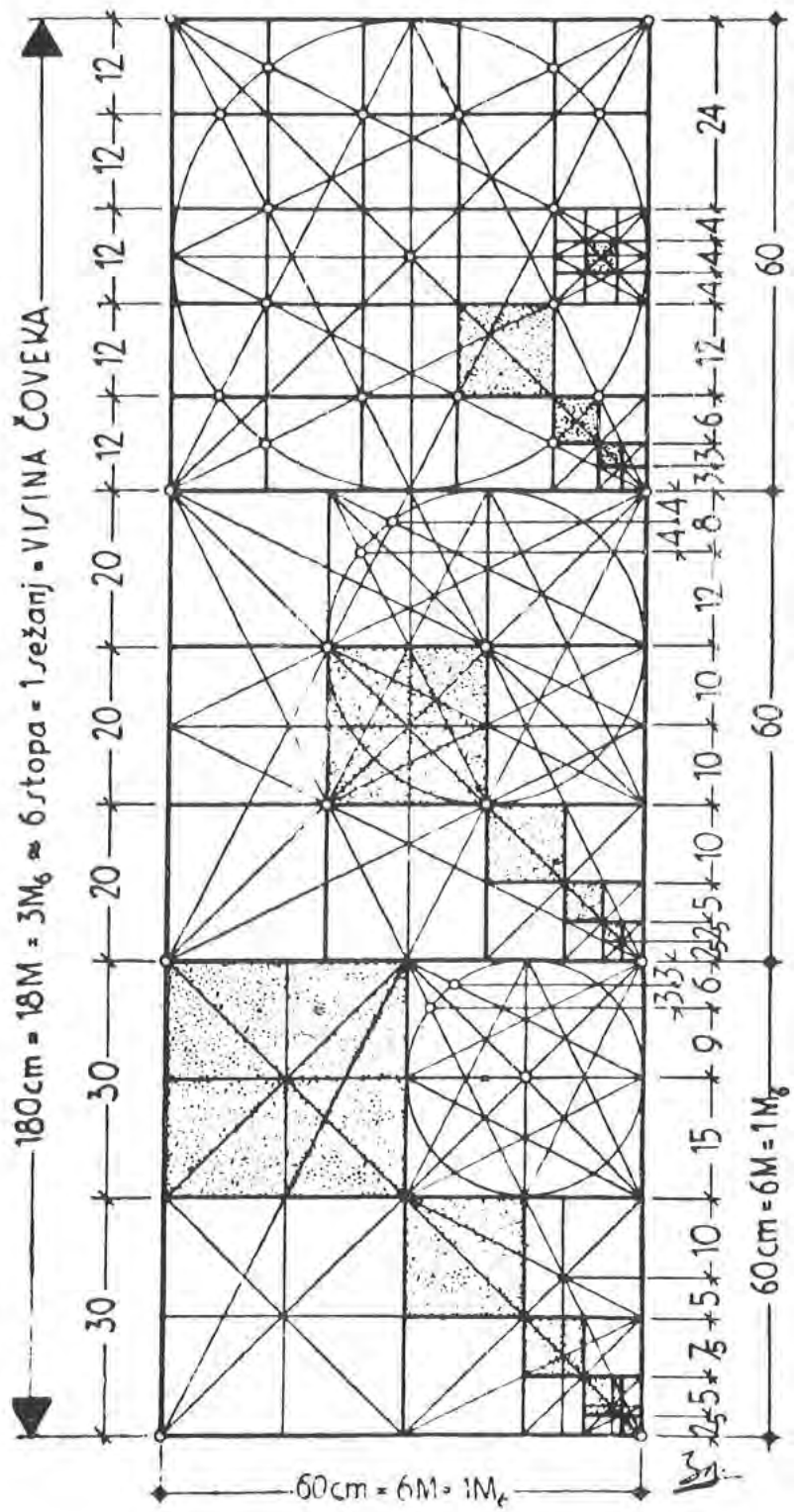

Antropomorfni dijagram tri superponovana kvadrata $3M_6$ — 180 sm. u sistemu proste podele na dva, tri i pet delova.

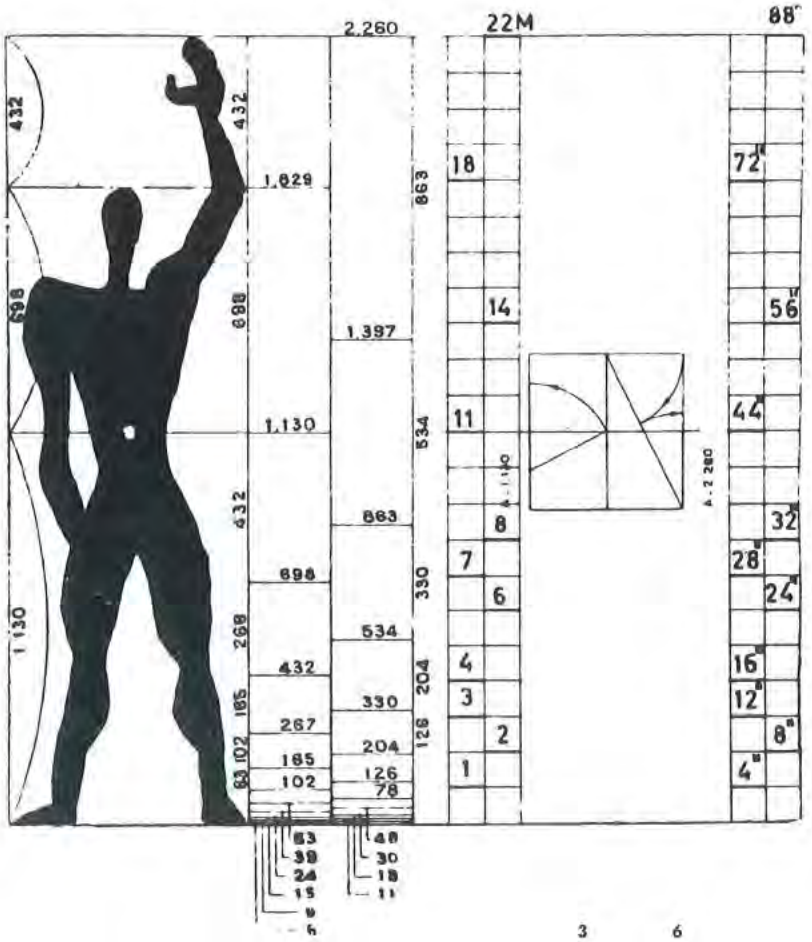

Moduliranje »Modulor«-a. Primena rekurentnih nizova r (3/1) i r (6/2) prikazan je na Le Corbusier-ovom dijagramu i to paralelno u decimetrima i inčevima. Time su očigledno otklonjeni prigovori koji se opravdano čine Le Corbusier-ovim nizovima »crvenom« i »plavom« — iz razloga što su iskazani u polu-inčevima, odnosno u foot-nich sistemu.

Čovek u prostoru. Transponovani prikaz »Modular«-a u Internacionalni modularni sistem, pomoću rekurentnih nizova r (3/1) i r (6/2). Prikazan je u izgledu zid 24M × 48M, sa osnovnim modularnim merama arhitektonskih objekata i upotrebnih predmeta.

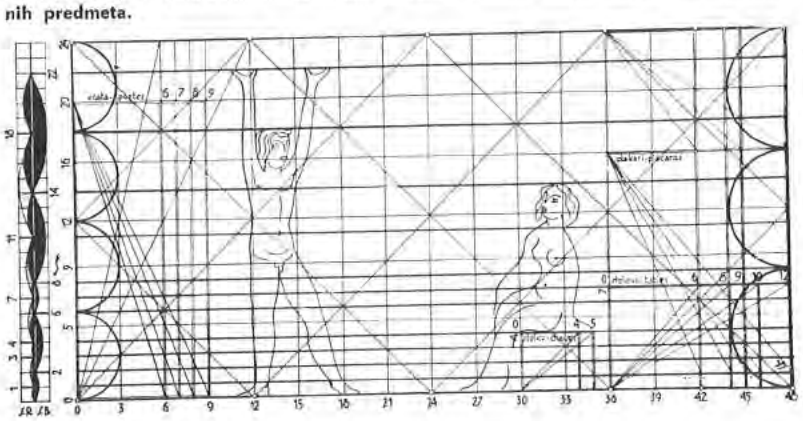

iskustva koja neposredno proističu iz dubljeg ulaženja u naučna istraživanja o proporcijama, antropometrici, modularnoj koordinaciji mera i preferencijalnim numeričkim vrednostima, omogućili su prof. Zlokoviću da naučnom metodom i postupkom ova istraživanja dalje razvije i **aplikativno obogati.**

Ideje o praktičnoj primeni modularne koordinacije, koje Zloković dalje razvija i dosledno zastupa, mogli bismo sažeto iskazati; da primena modula u arhitekturi i građevinarstvu ne može biti samo sredstvo za odredivanje estetskih proprocija, već pre svega, kao vodič pri izboru praktičnih dimenzija građevinskih elemenata. Zamisao o jednom modulu koji bi se mogao primeniti na više zgrada, i koji bi dalje, mogao da posluži za sve one delove od kojih je jedan objekat sastavljen, razvila se u ono što mi danas zovemo **teorija modularne koordinacije mera** u arhitekturi i građevinarstvu.

Prof. Zloković ovu teoriju razrađuje i obrazlaže kao aditivnu ili multiplikativnu, komponibilnost građevinskih elemenata i komponenata posredstvom jedne zajedničke merne jedinice, tj. osnovnog modula. Cilj modularne koordinacije je da uprosti i olakša proces projektovanja i izgradnje, primenom standardnih elemenata koji su komponibilno koordinovani pomoću osnovnog modula.

Prema tome, problem modularne koordinacije, Zloković je usko povezao sa napuštanjem tradicionalnog načina projektovanja i građenja, zalažući se za modularno projektovanje, prefabrikaciju elemenata i sistem montažne izgradnje.

Mislim da ovde treba posebno istaći pionirsku ulogu arh. Zlokovića, koji u poratnom vremenu teške oskudice stambenog prostora, traži i otvara puteve industrijalizovanog načina građenja, koji će nakon više godina doći do punog izražaja. Istovremeno, Zloković ni za trenutak ne napušta racionalnu sistematičnost kao metodološku bazu projektantskog postupka. On nas podseća da su disciplinu mera poštovali sva razdoblja arhitekture. Kriza arhitekture je počela gubitkom antropometrike — čoveka kao mere stvari. Arhitektura bez antropometrike je muzika bez nota — arhitekta bez nota svira pogrešnu melodiju.

Intuitivan pristup projektovanju, oslonjen isključivo na maštovitost ili profesionalnu rutinu ne dovodi do pravog cilja. Obraćajući se na Savetovanju arhitekata i urbanista u Dubrovniku 1950. godine, Zloković na tu temu kaže:

»Potrebno je zaista da se zapitamo: dali je način na koji pristupamo rešavanju izvesnog arhitektonskog zadatka u saglasnosti sa analitičkim i formalno-astetskim tendencijama kojima su naročito prožeta stremljenja u savremenoj arhitekturi? Zar sme

da bude dopušteno da se projektant povodi samo maštom i rutinom, ne nalazeći pritom da je potrebno da primeni konciznije metode u postavljanju i razradivanju problema, u obuhvatnijem proveravanju zbira komponenata koje, smišljeno združene, treba da stvore željenu celinu. Dali je pouzdanost koju osećamo pri usklađivanju pojedinih elemenata međusobno, dovoljna garancija da je sklad zaista postignut sa isključivim pozivom na urođeni ili kultivisani smisao za osećanje prostora i lepe odnose. Metode kojima se služimo u našem stvaralačkom radu — ukoliko smo, sasvim razumljivo, prožeti izvesnom dozom stvaralačke intuicije — utvrđene su donekle i počivaju, dobrim delom, na subjektivnim predpostavkama koje ne moraju uvek biti tačne i koje često, nažalost, to nisu uopšte.

Treba kazati, međutim, da postoji priličan broj priznatih naučnika novijeg doba koji su se bavili složenim problemima proporcije u arhitekturi, između ostalih: Violet-le-Duc, Semper, Tirš, Šoazi, Hembridž, Lund, Mezel itd. Veoma često čujemo za neku zgradu da je dobro proporcionisana ili da su joj proporcije lepe, i tome slično. Poznato nam je, međutim, da se takva tvrđenja skoro redovno zasnivaju na čisto subjektivnim shvatanjima i da nemaju ničeg zajedničkog sa naučnom teorijom proporcije. Iz letimičnog pregleda o metodama u projektovanju »nekad i sad«, možemo miro zaključiti da se postojeće metode moraju bolje razraditi, usavršiti, i samim tim pojednostaviti. Inače postoji bojazan da će se u našoj arhitekturi regresivno momenti pojačati. A to ne smemo dopustiti.

Dotakao sam se problema koji interesuje svakog projektanta. U suprotnostima koje postoje između projektantskog metoda u prošlosti i onih koje nam se danas nameću možemo zaključiti:

a) **da se zanemareno poznavanje nauke o proporcijama u arhitekturi mora obnoviti i da njen značaj treba uporediti sa značajem koji ima nauka o harmoniji u muzici**

b) **da kompozicijski postupak treba disciplinovati u pravcu smišljenije primene naučnih metoda«.**

Cenjen kao arhitekt i teoretičar, bogatog iskustva i velike erudicije, prof. Zloković je objavio **više od pedeset** naučnih radova, publikovanih u zemlji i inostranstvu. Prostor ne dozvoljava da ih nabrajamo u celini ali smo u obavezi da istaknemo one radove koji su značajno uticali na dalji razvoj, do danas, nedovoljno istraženih oblasti, modularne koordinacije mera i teorije proporcija. Hronološki, najpre navodimo radove:

»O problemu modularne koordinacije mera u arhitektonskom projektovanju« Tehnika 1954. g.; **»Uticaj recipročnog zalančavanja harmonijskih razmera na proporicijski sklop izvesnog fa-**

Hotel »ŽIČA« — Mataruška Banja (1931. g.). Čista i jasna strukturalna ideja iskazuje se smirenim ritmovanjem prozorskih otvora i nenametljivom ortogonalnošću ukupnog volumenskog sklopa. Prostorno dubok trem-terasa, sa vitkim stubovima, komportira spratni korpus koji se prijatno uklapa u prirodno okružje.

Dečija klinika — Beograd (1939. g.). Detalj terase sa ogradom od čeličnih profila koja dopušta vizuelan kontakt sa prirodnim okružjem.

sadnog sistema«, Tehnika 1954. g.; **»Veličina projektnog modula u odnosu na osnovni građevinski modul u oblasti funkcionalnog proučavanja normiranog stana«**, Grad. dokucentar, 1954. g.; **»Integrisanje »MODULORA« u internacionolni modularni sistem«**, Arhitektura i urbanizam, 1960. g.; **»Multiples du module de basse, Essai Dúne systematisation des nombres preferentiales dans le domaine de la coordination modulaire«**, Jugozavod za produktivnost, 1961. g.

Živa reč prof. Zlokovića, njegova prisnost, komunikativnost i naučnost iskazivanja misli i ideja, svuda je rado primana i saslušana. Bezbroj takvih predavanja na fakultetima širom zemlje (Sarajevo, Ljubljana, Skoplje, itd.) i inostranstvu (Bari, Rim, Torino, Gdanjsk, Krakov, Varšava), potvrđuju njegove naučno-pedagoške kvalitete.

Već afirmisan svojim teoretskim radovima, Zloković je ozvaničeni član Savezne komisije za modularnu koordinaciju mera. U tom svojstvu kao predstavnik naše zemlje, predano i aktivno istupa na mnogim međunarodnim Kongresima, Savetovanjima, Sinpozijumima itd. (Kopenhagenu, Štokholmu, Parizu, Atini, Roterdamu, Bambergu, Varšavi, Cirihu itd.), ističući, pored ostalog, u prvi plan neophodnost prihvatanja koordinovane modulacije mera u internacionalnim razmerama.

Dečija klinika — Beograd (1939. g.). Fragmentarni pogled na terase ispred stacionarnih jedinica. Metalne pergole imaju funkciju predvajanja i zasenčenja terasnih površina ispred jedinica.

Detalj turističkog naselja u Ulcinju.

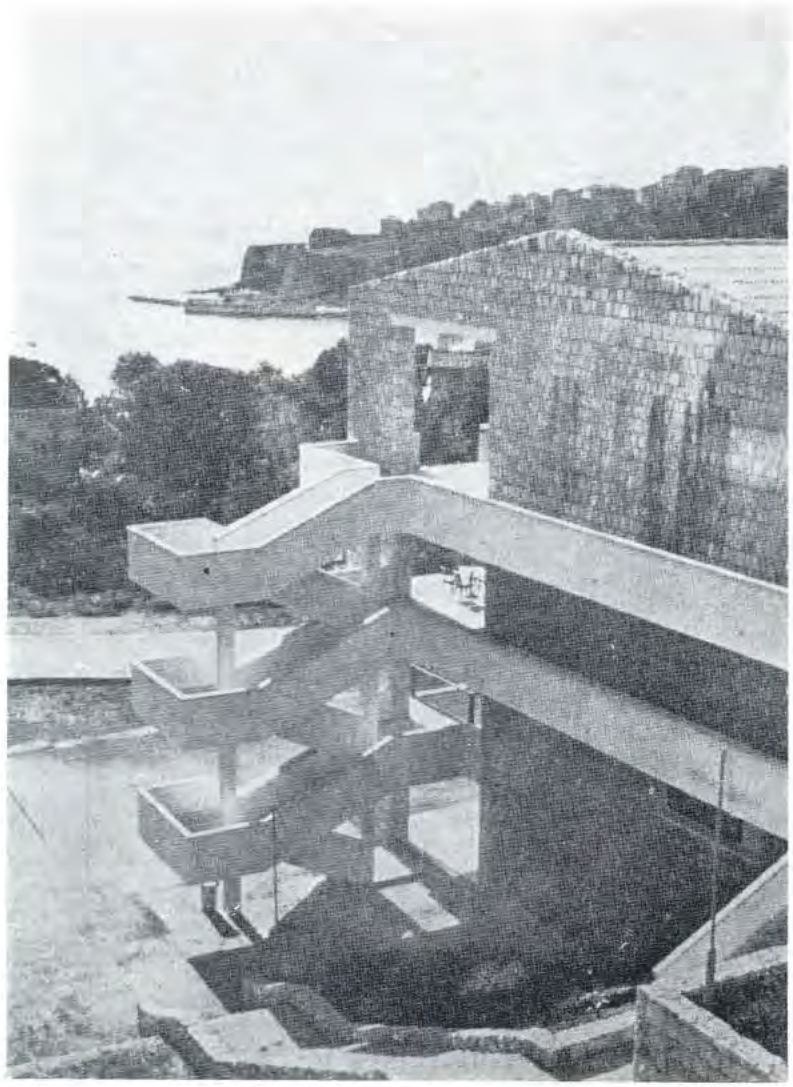

Edukativno-pedagoši rad prof. M. Zlokovića

Opredeljenje arhitekte Zlokovića da život posveti edukativno-pedagoškom radu, danas sagledavamo kao činjenicu neizmerljivo značajnu za razvoj i afirmaciju moderne arhitektonske misli, ne samo u Beogradu i Srbiji, već mnogo šire.

O Zlokoviću kao vrsnom pedagogu-učitelju i borcu za modernu arhitekturu između dva rata, mislim da je najbolje iskazao njegov učenik, danas poznati arhitekta Oliver Minić. On piše (parafraza teksta objavljenog u »Arhitekturi i urbanizam« 62 g.) »Kada razmišljam o tim vremenima, i delovanju Zlokovića u njemu, ne mogu da odvojim njegov značaj za arhitekturu Beograda i Srbije, od njegove uloge profesora i učitelja za generacije između dva rata«. Minić dalje kaže: »Na fakultetu, na samom početku studija, pre više od 35 godina, odmah sam u docentu Zlokoviću, upoznao učitelja koji će nas uvesti u tajne moderne arhitekture, o kojoj se u to vreme govorilo kao o stvari izopačenoj nerazumljivoj i neprihvatljivoj za naše prilike.

Ali u Beograd su stizale knjige i časopisi sa prikazima ostvarenja već poznatih arhitekata modernog pravca, i izraza, kao što su: Gropius, Bruno Taut, Mis van den Roje, L'Korbizije, Pere, Lirsa, Rajt, Neutra i dr. Časopis »L'architecture d'aujord'hui« otkriva nam čarobni i poetični svet novih arhitektonskih oblika. Zloković nas nesebično **uvodi** u taj svet, smelo raskidajući sa nkim tradicijama škole. Projektni programi koje Zloković priprema za svoje studente već imaju značajne dodire, i sve se više oslanjaju na realne životne potrebe.

Njegov neumorni duh odoleva tradicionalnom akademizmu Arhitektonskog fakulteta koji se još uvek grčevito drži naše slavne srednjovekovne manastirske i crkvene arhitekture, čiji arhitektonski izraz nije mogao biti prilagođen zgradama savremenih funkcija i novo nastalih potreba.

Dosta dugo posle prvog rata, diplomski radovi studenata arhitekture, bili su pretežno objekti sakralnog karaktera: crkve, mauzoleji, spomenici, itd., kojima, **kao uzor služi** srpsko-vizantijska arhitektura. Ukoliko se radilo o programima drugačijeg sadržaja, na primer: za stambene ili javne objekte, arhitektura je bila opterećena eklektikom, neoklasicizmom, neobarokom svih boja.

Međutim, prof. Zloković odlučno odbaciju svaki tradiconalni izraz u arhitekturi. On priprema i daje programske sadržaje diplomskih radova za hotele, železničke stanice, aerodrome, bolničke zgrade, biblioteke, banke, objekte za rekreaciju i odmor itd. Na ovaj način potstiče istraživanja novih potreba, logičnog i racionalnog funkcionalizma i strukturalizma, proklamujući, pri tom, punu slobodu kreativnog i likovnog istraživanja.«

Stanbena zgrada — Beograd (1937. g.). Po svojim osnovnim karakteristikama pripada razdoblju beogradske MODERNE, koja je dobar deo svoje likovne inspiracije našla u arhitekturi evropskog kubizma.

Proporcijski iznijansiran stav u odnosu na horizontalne i vertikalne elemente osnovnog volumena, uspešno je formirao dinamično hermetizovanu prostornu celinu.

Dečija klinika — Beograd (1939. g.). Generalni pogled na jugoistočnu fasadu projekta, dočarava izuzetan pristup arh. M. Zlokovića u percipiranju volumenske celine. Vertikalna superpozicija spratnih etaža i elemenata, iskazuje se kao dinamično ritmovana igra, proporcijski smišljenih fragmenata krupne plastike, čije zajedništvo formira čvrstu arhitektoničnu celinu.

Čist i jasan prostorni funkcionalizam u tehnološkom i konstruktivnom smislu, brižljivo odnegovani detalj svih elemenata doveli su ukupni arhitektonski koncept do perfekcije. Sa arh. Zlokovićem i posebno ovom zgradom — Dečije klinike, MODERNA Beograda praktično i definitivno dobija bitku protiv domaćeg eklekticizma.

Pogled na kompleks turističkog naselja u Ulcinju, autori prof. Milan Zloković i arh. Đorđe Zloković.

U poratnom vremenu došli smo mi, studenti »brucoši«, ima danas tome skoro četvrt veka, ali prisećanja se ne mogu izbrisati. Stigli smo u veliku i pomalo hladnu zgradu Tehničkog fakulteta u Beogradu. Već po starom i dobrom običaju, za kratko vreme, znali smo već koje ko, i šta od naših budućih profesora. Ime prof. Zlokovića ulivalo je neku vrstu strahopoštovanja. Već smo znali i videli njegovu zgradu Dečje klinike. Ubrzo došao je među nas, profesor Zloković, čovek skroman i drag. Odmah smo ga zavoleli, ulivao je poverenje. Uostalom, nije li to ono najvažnije između učitelja i učenika — poverenje u reč koja će se čuti.

Moja generacija, sasvim sigurno, onih nekoliko pre nas, i najzad čitav niz generacija posle, dugujemo Zlokoviću vrlo mnogo. Dugujemo mu, ako se tako može reći, za neku vrstu duhovnog i psihološkog podstreka koji nam je omogućio da uđemo u svet arhitekture, upoznamo pravila i moral jednog plemenitog zanata, kome smo posvetili ceo život. Shvatili smo, verujem, suštinu i smisao arhitektonskog bavljenja i građenja, taj čudesni proces koji određuje i oblikuje naše ličnosti.

Profesor Zloković nas je naučio još koječemu. Neizbežno je reći da je to, pre svega, neko pomirenje ili druženje sa matematikom. Ona nije bila, upočetku, naša ljubav. Mi nismo odmah shvatili njenu logiku, značenje brojeva, njihov dublji smisao.

Zloković, poput Pola Valerija — koji je francuskim pesnicima objasnio da je matematika unutrašnji imanentni regulativ poezije — često citira Pitagoru i Platona koji kažu: »Sve se može izraziti brojem.« »Čovek je mera stvari«, ili »Ako bi u bilo kojoj umetnosti napustili matematiku, mere i upoređivanje, tada bi ono što ostaje, bilo vrlo malo.« Ove misli Zloković objašnjava i nastavlja: »broj je regulativ arhitekture, i više od toga, on je nedeljiv deo njenog hermetičkog sveta. Osmisliti arhitekturu, znači misliti matematički.

Bilo je vrlo uzbudljivo otkrivati aplikativitet logike i pameti starih majstora koju Zloković koristi da bi došao do nove, racionalne **metodologije modularnog projektovanja i građenja**. On nas uvodi u svet antropometike, teoriju proporcija i modularne koordinacije mera. Otkrio nam je vrednost modularnih mreža kao sredstvo racionalnog projektantskog postupka i garancije protiv svake proizvoljnosti. Projektna mreža je garancija protiv samovolje. Projektna mreža zadovoljava duh. Projektna mreža je sredstvo, a ne recept. Njen izvor i njeni izražajni modaliteti su neodvojiv deo arhitektonske tvorevine.

Projektantska i graditeljska ostvarenja prof. M. Zlokovića

Bogata je i plodna projektantska i graditeljska aktivnost arhitekte Zlokovića, kroz ceo njegov život. U periodu između dva rata kao borca moderne arhitekture učestvuje na gotovo svim javnim konkursima. Iz tog vremena zabeleženo je preko (40) četrdeset projekata koji su svojim priznatim kvalitetima uvršteni u nagrađene ili otkupljene radove. Ovu zaista impozantnu aktivnost moramo shvatiti kao svojevrsni vid Zlokovićeve borbe, i ceniti je, kao značajan doprinos da se svojim talentom suprotstavi eklektičkoj predominaciji i idejnoj krizi arhitektonskog stvaralaštva tog vremena. Iz bogatog niza konkursnih radova izdvajamo, hronološki samo neke:

— Palata ministarstva šuma, Beograd, 22 g.
— Dom za maloletnike, Beograd, 24 g.
— Filijala državne hipotekarne banke, Sarajevo, 28 g.
— Banska palata, Skoplje, 30 g.
— Sajmište, Novi Beograd, 37 g.
— Penzioni fond Narodne banke, Beograd, 37 g.
— Zgrada za rentu Hipotekarne banke, Beograd, 38 g.

U posleratnom peridu, progresivne ideje »MODERNISTA«, već su dosta davno osvojile svoje »mesto pod suncem«. Nastaje period modernih izražajnih pravaca u arhitekturi i njene realne afirmacije. Svojim konkursnim projektima, u tom periodu, (zabeleženo ih je preko 25, pominjemo samo neke):

— Ekonomski fakultet, Zemun, 48 g.
— Koncertna dvorana, Beograd, 50 g.
— Stomatološki fakultet, Beograd, 51 g.
— Opšta bolnica, Nikšić, 53 g.
— Hemijski institut P.M.F.-a, Beograd, 53 g.
— Sanatorijum za plućnu tuberkulozu, Peć, 54 g.
— Hotel na Lapadu, Dubrovnik, 54 g.
— Filijala Narodne banke, Čačak, 56 g.

Arhitekta Zloković potvrđuje doslednost svojih stavova i pogleda na arhitektonski pristup i postupak za koji se zalaže. Pre svega, to su: racionalni funkcionalizam, iskazan čistotom proporcio-

naliteta, logičnim konstruktivizmom sklopa i smirenom jednostavnošću likovnog izraza.

Pored konkursnih radova, arhitekta Zloković je projektovao više od trideset (30) objekata po narudžbini. Mnogi od ovih radova (naručenih ili dobivenih na konkursu), realizovani su tokom njegove graditeljske aktivnosti.

Graditeljska aktivnost arhitekte Zlokovića, ogleda se u realizaciji većeg broja značajnih objekata vrlo različitog sadržaja i namena. Jedan od prvih zapaženih objekata, između dva rata, jeste svakako **hotel »Žiča«** u Mataruškoj banji 1929—1931. godine.

Zatim slede: **»Pansion u Mataruškoj banji,** (1932. g.), **»Filijala Hipotekarne banke«** u Sarajevu (1932), **Trgovinsko-industrijska komora** u Skoplju (1933—1934. g.) prema prvonagrađenom projektu na javnom konkursu. Ovaj objekat zaslužuje posebnu pažnju jer, će njegovom izgradnjom započeti nova era moderne arhitekture grada Skoplja.

Značajno delo savremene arhitekture koje se ne može zaobići u opusu arhitekte Zlokovića, predstavlja realizacija **»Auto servisa Fijat«** u Beogradu (1939. g.), ulica Jugoslovenske Armije br. 61. Blago zalučena zgrada postavljena na uglu strukturalno je formirana u skeletnoj konstrukciji. Naglašeno kompostiranje prizemlja od spratova sa snažnom perforacijom na ugaonom delu trećeg sprata skladno upotpunjuje kompoziciju celine. Osobenost objekta naglašena je primenom fugovane opeke, kao materijala nenametljive ekspresije.

Sa godinama stvaralački opus arhitekte Zlokovića postaje sve značajniji, arhitektonski izraz dublji i njemu svojstven. Nekoliko godina pred drugi svetski rat, po njegovom projektu, započinje izgradnja **Univerzitetske dečje klinike** u Beogradu, koja će biti završena u oči samog izbijanja drugog svetskog rata.

Dečju kliniku svrstavamo u red najvećih dostignuća arhitekte Zlokoviča. Sa ovim zdanjem i njenim autorom, **MODERNA BEOGRADA** praktično i definitivno dobija bitku protiv domaćeg eklekticizma.

Projekat za ovu zgradu rađen je dugo i mučno, godinama. Realizacija se protegla još dobar deo godina. Zloković se skoro dramatično borio da savlada mnogobrojne prepreke. Dani i noći provedeni na objektu bili su neka vrsta nauka, ali i garancija za puni uspeh. Ovo delo, vrlo složeno u svojoj funkciji i strukturi, ostalo je kao najveće dostignuće u arhitekturi između dva rata. Svojom lepršavom plastikom, čistim i jasnim linijama, smišljenim ritmovanjem perforacija fasadnih ravni, usaglašenom artikulacijom delova i celine i svežom likovnom dinamikom, dovršena je skladna prostorna celina.

Jedan drugi zdravstveni objekat: **»Dom zdravlja i bolnica«** u Risnu, izgrađena takođe pred drugi svetski rat, mada skromnija po programskom sadržaju nosi značajna obeležja rafinirane čistote u interpretaciji arhitektonske forme. Primena autohtonog materijala na određenim partijama, podiže njenu ambijentalnu vrednost.

U posleratnoj graditeljskoj delatnosti arhitekte Zlokovića ističu se dva, moglo bi se reći, »pionirska objekta« sa gledišta konsekventne primene modularno koordinovanih mera, industrijske standardizacije delova i elemenata i montažnog načina građenja.

Prvi objekat **»Viša pedagoška škola«** u Prizrenu, realizuje u saradnji sa Zlokovićem »juniorom«, 1969—70. god.

U okviru projektnog modula 18M — 1,80 m. i njegovog multipla $3M_{18}$ — 5,40 m. razvijena je skeletna struktura objekta. Prefabrikovana armirano betonska tavanica kao i parapetne ispune, znatno su doprinele da se izgradnja ubrza i racionalizuje u ekonomskom i tehničkom smislu. Sa gledišta arhitekture, početna ograničenja na samo dva bazična projektna modula (18M i $3M_{18}$) nisu sputavala mogućnost slobodnog arhitektonskog izraza, već na protiv, podsticala dosetljivost stvaralačke mašte. Stoga se za ovja objekat može reći da njegov fasadni element, proporcijski čist, linearno ritmovan kroz tri spratna sloja obrazuje jasno komponovanu i dopadljivu harmoničnu celinu.

Drugi objekat **»Novo turističko naselje u Ulcinju«** (1960. g.) arhitekta Zloković projektuje u saradnji sa arhitektima Đorđem i Milicom Zloković, juniorima.

Naselje je formirano od sedam troetažnih zgrada, ukupnog kapaciteta oko 500 postelja.

Sa urbane tačke gledišta treba istaći znalački smisao poštovanja prirodnih i urbanih uslova terena u koji će se razviti moćni sistem stacionarnih i uslužnih struktura. Autori poštuju, do krajnjih granica postojeću floru, a konfiguracija terena im služi kao inspirativni motiv arhitektonskog kreiranja.

Doslednost modularnog koordinovanja prostornih jedinica, elemenata i delova sprovedena je i sistematizovana, do uzbudljivih razmera. Stroga modulacija mera u sva tri pravca ima prostorni kvalitet. Projektni modul 6M = 60 cm. i njegovi multipli, konstruktivni moduli 36M, 54M i 60M formiraju konstruktivnu strukturu u sistemu poprečnih zidova jačine 2M = 20 cm. U diskontinualnoj mreži čistih raspona 30M, 54M i 60M, izvršeno je sistemsko katalogiziranje svih prostornih jedinica, elemenata i delova za fabrikaciju i montažu. Ovaj pristup, znatno je uprostio ne samo proces projektovanja, već znatno doprineo snižavanju troškova i ubrzao realizaciju objekata koja je obavljena za nepunih sedam meseci i pored veoma teških transportnih uslova.

Čist i ritmički smišljen kompozicioni odnos prostornih sklopova u paviljonskom sistemu pokrenut denivelacionim karakteristikama terena, pomiren je i dobro uklopljen u panoramu okružja. Koridorski pristup stacionarnim jedinicama, sa obostranim otvorenim stepeništima, spretno je iskorišen kao motiv skulptoralne plastike i dinamične simetrije. Fakturno kontrastiranje primenom pritesanog kamena i glatke obrade fasadnih elemenata skladno upotpunjuju prijatan likovni doživljaj.

Na kraju ovog sažetog izlaganja, šta bismo još mogli reći o našem velikom učitelju i graditelju profesoru, arhitekti Milanu Zlokoviću. Jednostavno i sa ljubavlju — to je čovek pravog obrazovanja, visoki intelektualac, koji je nas, njegove učenike postavio pred plemeniti zanat koji smo sami odabrali. Uveo nas u tajne arhitekture i metode njenog stvaralaštva. Naučio nas da mislimo arhitekturno. Ako mu to danas njegovi učenici sa ljubavlju i zahvalnošću kažu, onda je to i naša iskrena nagrada i priznanje koje mu možemo jedino dati.